

Ik kom nu tot het schrijven.

Gelijk gezegd, vormden mijn 'fiches' daarbij het uitgangspunt. Ik had in mijn uit juli '49 daterende nota al aangegeven hoe de totale materie kon worden ingedeeld – daar kwamen enkele wijzigingen in. In de geschiedenis van bezet Nederland tussen de Februaristaking van '41 en de April–Meistakingen van '43 kwam de caesuur niet te liggen in december '41 maar in juli '42, bij het begin van de Jodendeportaties; verder schreef ik in plaats van twee 'delen' over Londen in de periode mei '40–begin september '44 er één dat iets eerder, nl. in juni '44, eindigde; het 'deel' over Suriname en de Nederlandse Antillen werd voorts niet meer dan een paragraaf in het deel over Londen; en tenslotte bleek een apart deel onontbeerlijk om de lotgevallen van de door de Duitsers gevangengenomen en gedeporteerde Nederlandse ingezetenen weer te geven.

Had ik de op een bepaald deel betrekking hebbende 'fiches' bijeen, dan begon het proces van hun indeling dat tot enkele weken kon uitlopen. Dat indelen trof mij telkens als misschien wel het meest wezenlijke onderdeel van mijn taak: het kwam er telkens weer op aan, binnen het geheel van elk deel een volgorde der hoofdstukken en binnen elk hoofdstuk een volgorde der onderdelen te vinden welke niet alleen logisch was maar ook een zekere immanente spanning kende. Ik moest daar vaak geruime tijd over nadenken – soms, als ik ging slapen zonder een oplossing gevonden te hebben, wàs die oplossing er opeens als ik wakker werd.

Elk deel beschouwde ik, daargelaten of het in één of twee boeken zou verschijnen¹, als één geheel: ik schreef de eerste bladzij pas als ik wist wat er op de laatste behandeld zou worden.

Alle manuscripten schreef ik op ongelinieerde blocnootpagina's: dan was er ruimte voor het aanbrengen van correcties. Merkwaardig was het, telkens weer te ervaren dat pas als alle 'fiches' over een bepaald onderwerp bij elkaar kwamen ('fiches' die voortvloeiden uit verschillende bronnen die veelal met tussenpozen van jaren, los van elkaar, gelezen waren), opeens bleek hoe bepaalde zaken in elkaar hadden gezeten – het was of een landschap dat weggezonden was, boven water kwam. Vaak deden

¹ Dit was ten dele een technische kwestie: de boeken van de z.g. populaire editie konden met het oog op het binden niet langer worden dan ca. 700 pagina's tekst. Ik vond dat bovendien een maximum, wilde bereikt worden dat men het boek bij het lezen gemakkelijk in de hand kon houden.